

Axularren liburutegia arakatzen. Aipu klasikoak Geron

PATXI SALABERRI MUÑOA
patxi.salaberri@ehu.eus

*lantzean behin, aldizkariren batean,
matraka berdinarengatik
A. Gorrotxategi*

0.- Orrialde hauotan Axularrek Gero liburuan erabilitako aipu eta erreferentzia zenbait izango ditugu hizpide, hain zuzen ere, autore klasiko eta errenazentisten latinezko aipuak eta, erantsi dezagun bidenabar, baita, ordukoak izanik, aipurik ez daramaten erreferentzia bibliografikoak ere.

Guztiak ez badira ere¹, gehienak bederen latinez –ez beste hizkuntzaz²– jasota daude, eta aurretik edo ondoren jarria doakie Axularrek egoki iriztitako itzulpena (euskarazkoa, jakina).

Kronologi irizpideen arabera sailkatuz gero, gure garaiaren aurreko V. mendetik gure garaiko V. mendera arteko autore izango genituzke zinezko lehen “klasikoak”, batetik, eta, hamar mendeko tarte nabarmena utzirik, XV. eta XVI. mendeetako autore –diogun– berantiar ospetsuak bigarren labealdiko “klasikoak”, bestetik.

Erlizjiozko jatorria duten liburuetatik at dauden egileak, aipuak eta erreferentziak izango ditugu, beraz, gaurko solaserako gai, eta horiek guztiak jasotzen, behar bezala identifikatzen, sailkatzen eta iruzkintzen saiatuko gara ondoko lerrootan³.

[1] Geroago ikusiko den legez, bada tartean euskarara aldatu denik ere latinezkorik gabe.

[2] Euskara eta latina baitira Gerok jasotzen dituen hizkuntza bakarrak.

[3] Bibliatik jasotako aipamenez, ikus Salaberri 2000. Tradizio erlijiosoen txertatutako gainerakoez, Salaberri: prentsan [b].

1.- Aipamen-ehiztaritzaren eritasun kronikoa gordinki diagnostika daki-gun beldurrez bada ere, aitor dezagun, aurrenik, bi izan ditugula xede nagusiak *scriptoriumeko* lan astun eta nekez honi heltzeko: lehena, aipak identifikatu –ahal izan denetan, behintzat– eta Axularrek sarritan oker ematen dituen erreferentziak⁴ al bait zuzenen eskaintzea⁵; eta, bigarrena, jatorrizko aipak nolakoak ziren azaltzea, horrek ageriago utzi uste baititzake Axularren jokamoldeak eta agian aratzago, aldi berean, hartarako erabili zituen *bitartekarien* eta eredu enabenikoa. Nahiz eta –aitortu beharrekoa da hau ere– balizko *bitartekarien* bidean atzerantz ibiltzea latz eta astuna bezain gaitza izan ohi den⁶.

Lan honetan zehar egiazta daitekeen bezala, hamaikatxo dira Axularren obran aipaturiko idazleak (hiru bat dozena), eta gutxiengo urdazubiarrak erreferentzia zuzeneko edo izan zituenak. Portzentaietan trikatu gabe ere, argi mintzo dira horretaz haien agertze-aldiak, guztietatik Seneka⁷ delarik nabarmen baino nabarmenago gailentzen den idazlea.

Baina autoreon agertze-maiztasunaren garrantziaz gainera, balegoke eranstekorik ere zuzen baliatutako obren kopuruari bagengozkiko, zail baita Axularrek –garai hartako edozeinek⁸– hainbeste eta hainbeste obra eskura izan zezakeela imajinatzea.

Jadanik beste hamaika tokitan azaldu dugun gisan, zeharo frogatuzat har daiteke *bitartekotzaren* hipotesia, hots, Axularrek bere liburua

-
- [4] Iturburuetatik jaso beharrean, beste inondik garraiatzen dituelako seinale, besteren artean.
- [5] Lan honen luze-laburrak muga, ez dira hona ekarriko Axularren erreferentzia akas-tun guztiak, aski baitu irakurleak hemengo zuzenketa hauekin *Gerora jotzea* liburu-koekin erkatzeko eta haien artean erakusten duten aldeaz jabetzeko.
- [6] Iturrien bila aritze-lanaren eskergaz ohartzeko, zilegi bekigu gogoraraztea nola Axularren aipamenean alor honetan ezin garbiago ikusten den erreferentziako idazleek kronologikoki aurretik etorritakoen obra nagusiak erabili zituztela beraienetan era sistematikoan... gai bertsuak tratatzeko! Carolo Stefano, Zwinger, Rodiginio eta besteren bilduma gisakoek, kasurako, Plinio, Zizeron, Ovidio, Nikolaos, Eneas Silvio eta gainerakoen lan enblematikoan darabiltzate etengabe. Axularrek erabili bide zuen Lopez de Zuñigaren liburuan ere hamaika aipu eta erreferentzia “ohiko” eskaintzen dira *otiositas* delakoaz eta bestez (Ovidio, san Bernardo, Soto, “doctor Navarro”, “Panormitanoa”, etab.). Eta garaiko autoreen baten hitzak ekar litezke segidan gainerako istorio, anekdota, pasarte eta aipamen askori dagokionez: *locus classicus est*.
- [7] “Aquel gran Filósofo Gentil, reprehensor de vicios, que estuvo tan al umbral de nuestra Iglesia, aunque no entrò en ella”, Guzmanek zioen bezala (1614, 4).
- [8] Irakurleak ongi dakien legez, ezin dira apreziazio horretan sartu unibertsitate edota monasterioen liburutegien itzalpean bizi ziren irakasleak eta elizgizonak (ikus Salaberri 2016, 44-hk).

ontzeko, iturburuetara jo gabe, tarteko obrak baliatu zituela planteatzen duena.

Oraingo artikulu honetan argiago azalduko da zertan zen Axularrek autore klasikoez zuen ezagutza eta, orobat, zein izan ziren haien erreferentziak jasotzeko baliatutako obra nagusiak.

Esan gabe doa zenbateraino erraz lezakeen oraindik Axularren bes-telako irakurketen bilaketa-lana amaierako aipamen-zerrendak. Batez ere, aipuetan isurtzen diren edota egileari itzuri egiten zaizkion akatsetan behar bezala arakatzen bada.

2.- Kasuistika zabala aurkituko du irakurleak Axularrek darabiltzan aipuetan. Eta gorago adierazi bezala, horren sistematizazioari erantzun nahi izan zaio artikulu honen amaierako eranskinean, ahal izan denetan aipu haietako bakoitzaren identifikazioa eginez eta lerroak jatorrizkoetara hurbilduta eskainiz⁹.

Oro har, jatorrizko obran agertzen diren bezala (bezalatsu, hobe) eta ongi(xko) identifikaturik dakartza Gerok aipuak. Horrelakoetan jaso besterik ez dugu egingo liburuan eskaintzen dena.

Batzuetan, ordea, erreferentzia bai baina, latinezko testurik gabe, euskaratua ematen da aipua¹⁰. Kasu horietan –ez beti, damurik– euskarazko pasartearen zati esanguratsuren bat erantsiko da, Axularren aipamen-norabidea argiago gera dakion irakurleari.

Bada liburuan, baita ere, inolako erreferentziarik ez daraman aipurik. Alabaina, argibiderik ekarri ez arren, behar bezala identifikatzen eta dagozkien datuekin ematen saiatuko gara.

Zenbaitetan, bestalde, gaizki liburutzen ditu urdazubiarrak aipuen erreferentziak. Zailtasunak zailtasun, horiek ere zuzen ematen ahaleginduko gara.

Guztien artean, bada, jakina, Axularrek *bitarteko* ezagunen baten obretatik hartua denik ere, nahiz eta ez beti zuzen jaso. Multzo horretako azpimarragarrienak ohar batez lagundurik eskainiko dira bertan.

[9] Zerrenda berean emango dira autoreen obrak eta, zeharo zurrak izan gabe ere, beraiei egotzen zaizkienak.

[10] Salbuespen gisara baino ez ditugu hona ekarriko ez aipurik eta ez erreferentziarik ez duten anekdoten jatorriari buruzko albisteak, izan dena baino are nekezago bailitza-teke ehiztaritza-lan sistematiko eta exhaustibo hori.

Kasuistika zehazte aldera, aurrera dezagun ez direla faltako beste nonbaitetik jasotako pasarte euskarazko bertsiio soilak, jatorrian zera-maten erreferentziarik gabe eskainiak. Hori gertatzen da, esaterako, Alexandro Handiari buruz diharduenean (1643, 394-395). Garbi dago Torresen lanetik (ikus bibliografia) garraiatua dela istorioa, baina ez da hark ematen duen informazioa eransten, hain zuzen ere, benetako iturriak aitortuko lituzkeena¹¹.

Ez gutxitan, halaber, haplografiagatik edota bestelakoengatik¹², gaizki daude aipuak berak, aldatuak edo desitxuratuak, alegia.

Erantsi dezagun, azkenik, ezin izan direla beti egiaztatu Axularrek emandako erreferentziak, frankotan egilea eta laburdura besterik ez baitu eskaintzen, inolako aipurik gabe, hain zuzen; bestetan, garbi asko segitu die gero oker zeudela egiaztatu diren garaiko tradizioei...

Edozein gisatan, kasuistika zabal horretan, eta ahal izan denetan, zuzendu egin dira oker emandako aipuak eta erreferentziak.

3.- Horrenbesterekin argi geratu da *ex profanis* arlokoak izango direla orrialdeotan aintzat hartu eta landutako aipu bakarrak.

Ordenamendu hoberik ezean, egileen arabera ondozkatua aurkeztuko da bukaerako zerrenda¹³, parentesi artean egileok noiz jaio eta noiz hil ziren zehaztua geratuko delarik. Haien obrak ere alfabetikoki antolatuko dira¹⁴. Erreferentzia edota aipuen amaieran, azkenik, Gero liburuan dagokien orrialdea azalduko da; era honetan, alegia: [G 123].

Aurreratu bezala, batzuetan erreferentzia hutsa ematen du Axularrek, inolako aipurik erantsi gabe. Uste izatekoa da, horrelakoetan, jatorrizkoetatik gabe, “liburu debocinozcoeticaric” jasoak dituela datuok. Obran zehar ez dira asko eredu horretakoak, baina, ondoko lerrootan ikusiko den moduan, bigarren mailako iturburu baterantz apuntatzen dute gehienetan.

[11] Alboko erreferentzietan gainera, zehatz mintzo da Torres pasarte horren barnean ere: “dizen Iulio Frontino y Vegecio” (1596, 746).

[12] Lanaren izaera dela eta, ez dira hemen aintzat hartuko hiperbatona delakoagatik sortutako aldaketak.

[13] Kontsulta errazteko, ohiko duten izenaren arabera ondozkatu dira, hots, batzuetan deituraren arabera, bestetan izen edota ezizenarenean (Carolo Stefano, adibidez).

[14] Inoizka, batik bat izenbururik ez dutenetan, ohiko antolatze-zenbakiren baten arabera ondozkatuko dira.

Auziak horrela, inpresio nagusia –eta jadanik aipatua dugun lehen hipotesia– izan da klasiko-edo diren hainbat idazleren obrak Axularrek *bitartekarienen* bidez baino ez zituela baliatu eta, agian, ezagutu.

Hipotesia gezurtatze-egiaztatzeke, J. Torresen *Philosophia moral de príncipes* (Burgos, 1596) eta Pedro de Guzmanen *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad en ocho discursos* (Madril, 1614) ekarri ditugu erreferentzia nagusi gisara, probatua baita ukagatu noraino bideratu zuten urdazubiarra liburuaren kapitulu batzuetan aritzeko orduan (Salaberri 2016 eta prentsan [a]).

Bada, orobat, nabarmendu nahi genukeen aipu-bilduma bat, artikulua honetan erreferentzia orokor modura erabili nahi genukeena. Dirudienagatik, Axularren erreferentzia askok eta askok bertan dute habia eta horrek erraz asko pentsaraz lezake Axularrek horrelakoren bat ere (harako hura, agian) izan zezakeela eskura eta, areago, baliatu ere egin zuela *Gero* atontzean.

Ildo horretakoa dugu adibide gisa ekarri dugun Mirabellius (hemen, Mirabellio) egilearen *Polyanthea* izeneko liburua. Ezin erabat ziurta liteke gure idazleak eskura izan edo erabili zuenik, baina, ikusiko den bezala, aski argi islatzen da horrelakoak ohi zirela klasikoen lekukotasunetara iristeko bide laburrenak, haienetara zuzen jo gabe.

Konklusioak –ez da ustekabea izan– ildo bertsutik abiatu dira. Baten bat aurreratu beharko bagenu, Axularren jokamoldeak erakusten duena litzateke azpimarragarriena, hots, hark liburuaren azalean argitu legez, hainbat eta hainbat gai, aipu eta erreferentzia, jatorrizko obretara jo gabe, “liburu deboziozcoetaric” jaso zituela aitortzen duen hura¹⁵.

[15] *Geron* dagoen literatura sapientzial ugaria dela eta, askoz era erlatiboagoan mintzatu beharko litzateke Grezia arkaikotik aurrera zabaldu ziren sententzia-, adagio- eta proberbio-bildumen originaltasunaz aritzean, ez baitzegoen arlo hartan, izatez, inoren “jatorrizko” obrarik, urtetan barrena, apurka-apurka, autore desberdinen hautaketa progresiboen gainean eraikitako gnomologioak baizik. Milatik gora iritsi zaizkigun arren, Axularrek nekez izan zezakeen horrelako askorik, eta, baten bat izatekotan, bilduma humanistaren bat edo beste baino ez zuen eskura izango (*Polyanthea*, agian?). Eta hori ere, erretore arruntetan ohi bezala, zail bide zuen.

4.- Zerrenda aurkeztu baino lehen, dena den, Axularrek klasikoen lekukotasunaren esparruan jokutzen duen eraz, banaketaz eta ezaugarriez has gintezke iruzkin laburren bat egiten¹⁶.

Lehendabiziko konstatazioa: Urdazubikoak atal praktikoenetan ematen ditu, eskuarki, *ex profanis* direlako aipuen metaketarik handienak, eta kapitulu teoriko-teologikoenetan hutsune ikusgarrienak.

Ustekaberik ez, horratik, liburuaren logika aszetikoaren ildoak ikusita, espero izatekoa baitzen *exempla*, istorio eta ereduaren fenomenoa horrelatsu islaturik azaltzea.

Honako banaketa kuantitatiboa atzematen da, hain zuzen, *Geron* barrena:

- a) Aipu klasikoen biltze-gunerik agerikoena lehendabiziko hiru kapituluetan dugu. Aurreneko 28 orrialdeetan, hain preseski, 17 aipu, orotara.
- b) XX. kapitulutik aurrera ere multzokatze nabarmenak gertatuko dira, batik bat kolerak eta etsaigoak egiten dituzten kalteak tratatzean (27 aipu 11 kapitulutuan, hots, 270-338 orrialdeen bitartean), eta haragiarenak jorratzean (19 aipu 14 kapitulutuan, hau da, 339-412 or.).
- d) Era berean, XII. kapitulutik XVI.era bitartean 10 aipu-erreferentzia azaltzen dira berrogeita hamar orrialde soiletan barrena (150-200 or.).
- e) Haragiaren bekatuen atalen amaieratik aurrera (hots, XLV. kapituluaren hasita) ia ez da aipu eta erreferentzia klasikorik (*ex profanis* bezala identifikatu aipurik, esan nahi baita) liburuaren amaitu arte, eta, bereziki, XLVII. kapitulutik aurrera, azken ehun eta hirurogeita hamar orrialdeetan, hiru bat aipu besterik ez baita. Tematikaren aldetik, pertseberatzeari eta azkenkiei buruzko kapitulurik *teologikoenak*, ziur asko.

Horra, labur-zurrean, aipu eta erreferentzien banaketa orokorra.

Nolanahi dela, aipu horien egileez ere bada azpimarratzekorik franko.

[16] Gorago adierazi den moduan, *ex sacris* esparruko aipu eta erreferentzien banaketa-datuak honako artikuluko honetatik at utzi ditugu (ikus Salaberri: prentsan [b])

5.- Berrogei irian dira orotara Axularrek bere liburura eraman zituen autore profanoak, bederatzi XV-XVI. mendeetakoak, eta hogeita hamar inguru greziar eta erromatar “klasikoak”, hau da, gure garaiaren aurreko V. mendetik garai honetako V. mendera bitartekoak.

Horietatik guztietatik –arras ohargarria da zertzelada–, aipuen mol-daketengatik, erreferentzia motagatik, erakusten duten subordinazioa-gatik..., erdia gutxienez –baina gehiago, ziurrenik– ez zuen Axularrek eskura izan Gero erredaktatzean; “ezezagun” zituen idazle horiek ospe handikoak baziren ere, erantsi beharko litzateke jarraian.

Honatz, ezbairik gabe, gure idazleak eskura izan ez zituen egileak: Eliano (lau bider aipatua), Alexander ab Alexandro eta Aurelio Victor (hirutan aipatuak), Josefo (bitan aipatua), Altziato, Columella, Aulo Gellio, Carolo Stefano, Eneas Silvio –Pio II.a–, Beccadelli, Herodoto, Laktantzio, Luziano Samosatkoa, Martzial, Rodiginio, Salustio eta Tito Livio (behin edo birritan aipatuak).

Gainerakoei gagozkiela, ez dira zalantzak apaltzen.

Eta ez dirudi, izatez eta ondorioz, Axularren zaletasun literarioak haien obretatik barrena lar abiatu eta lar alatu zirenik, inondik ere.

Baina zeinahi ere den horren balantze orokorra, proba erabakigarri-rik gabe, hipotesietara jo behar da berriz ere datuok epeka bideratu nahi izanez gero.

Horrela, argi eta berehala atzemango da XV-XVI. mendeetako aipu eta erreferentzia guztietatik Axularrek zortzi autorerenak (Alexander, Altziato, Eneas Silvio, Carolo, Erasmo, Kaietano, Rodiginio eta Patrizio Seselio) ez zituela inolaz ere iturburuetan ezagutu, eta, halabeharrak bideratua nonbait, handik edo hemendik hartua dirudiela bederatzigarenak ere, Zwingerrenetik jasoa omen denak, alegia¹⁷.

Idazle klasiko edo zaharr(ago)en arteko egoera ere ez da oso desberdina. Garbi dago dozena bat bederen ez zuela lan-mahaian inoiz izan Axularrek, besteak beste, Aulo Gellio, Ausonio, Aurelio Victor, Columella, Eliano, Herodoto, Josefo, Laktantzio, Luziano, Martzial, Salustio....

Jakina, zerrenda ziur horretan tartekatatu ez ditugun arren, berdintsuak bide dira Menandroren eta besteren kasuak ere¹⁸.

[17] Urdazubiarraren liburuan sakondu ahala, areagotu egiten da gaztelaniazko bitartekotzaren hipotesia eta zalantzaokoago bihurtzen honelako obren erabilera. Aski da horretaz ohartzeko Seselio-ren aipamena Zwinger-enarekin kontrastatzea.

[18] Menandro greziarraren kasuan, esaterako, argi da Geroren muinarekin loturiko aipu

Ildo horretan, gogoratu beharrekoa da autore horien istorioak, anekdotak eta aipuak oro har egokiro sailkatuta baina bateratsu eta segidan jarriak aurki zitezkeela sermoiak prestatzeko *silva*, bilduma edota florilegio ospetsuenetan¹⁹.

6.- Horren ondoko guztiaren amaierako galdera, beraz, “probabilitate” kontzeptuarekin uztartua formulatu beharko litzateke, ziurrenik. Alegia: zein dira, deskarte logikoa egin eta gero, Axularrek, probabilitate gehiagorekin, bere liburutegian izan zitzakeen autore eta obra “profanoak”?

Zalantza gutxiko hipotesiren bat mahaigaineratu beharko bagenu Geron agertu aztarnetan bakarrik oinarriturik, honako autore eta izenburu soil hauekin osatuko genuke urdazubiarraren apal klasikoa: Seneka “kasi kristaua”-ren obra nagusiak (*Epistolae ad Lucilium*, *De ira* eta, akaso, *De brevitae vitae*), beharbada Kintilianoren *De Institutione oratoria*, eta deus gutxi gehiago.

Zeren eta, arriskutsuegia bide zen Ovidioz gainera²⁰, zertarako behar zuen Axularrek Plutarkoren obra erraldoia eta garestia, edo Horazioren *Epistulae*, edo Zizeronen lanak, edo...?

Eta baldin obra haietakoren bat –edota besterik– izan bazuen Axularrek liburu-kutxan gorderik, argi da ez ziola etekinik atera, ez baitzuen *Gero* ontzerakoan erabili, eta ezaguna da arrazoi pragmatikoak –ez intelektualak edo “gustukoak”– ohi zirela urdazubierra bezalako apaizak bulkatzen zituztenak halako liburuak eskuratzerara.

esanguratsua gorik hartu ahal izango zukeela Axularrek greziarraren obra erabili izan balu; eskura dugun 875. monostikoa, adibidez, “zenbat kalte egiten dien alferkeriak hilkorrei!” dioena (geuk euskaratua), edo *Geroren* 32. orrialdeko bigarren leerroan hain egoki zetorkion sententzia hura (“pertsona alferrak egun bat bera ere ez du bizi behar”), edo... Gogoratu behar da, dena den, ugari eta desberdinak izan zirela Menandrori egotzitako gnomologio edo sententzia-bildumak.

[19] Aski da horretaz ohartzeko, Axularren alferkeriaren gaia dela eta, liburu horietako *otii*, *ignavia*, *pigritia* edo esparru semantiko bertsuko sarreraren batean begiratzea, berehala metatuko baitira gure begien aurrean gimnosofistak, lazedemoniarrak, Likurgo, Seneka, Salustio (“el mejor istoriador Latino” [Guzman 1614, 4]), Virgilio (“el Principe de los Poetas Latinos” [*ibidem* 14]), Diogenes..., patrologiari dagozkion autoreez gainera.

[20] Arriskutsua, nahiz eta, Axularrek ematen dituen aipuetan azaldu bezala, maiz asko jatorrizko esangura aldatzen zitzaizen sententzia gisako haiei, kristau ideiekin bat edo etor zitezten.

Ez autore klasiko gehienak, hortaz, eta ez kronologikoki hurbilago zeuzkan “profanoak” ere Axularren liburutegian.

Nonbait, nahi eta behar zuenerako, aski ase zuten bestek eskainitako idazlan “deboziozko” emankor haiek.

Aramaion, 2017ko irailaren 12an

Bibliografia

Axular, 1643, *Gero*, Bordele.

Baert, B., 2017, “Kairos or Occasion as Paradigm in the Visual Medium. *Nachlehen*, Iconography, Hermeneutics”, in *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunste Antwerpen 2013-2014*, Anberes, 193-251.

Bilbao, G., 2014, “Obras de referencia latinas y otras fuentes en el *Gero* (1643) de Axular”, in I. Ruiz Arzalluz (koord.), *Estudios de Filología e Historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel, Anejo de Veleia*, I, 151-168.

Guzman, P., 1614, *Bienes de el honesto trabajo y daños de la ociosidad*, Madril.

Redondo, E., 2006, “Las citas de Aristóteles en Axular”, *Lapurdum* 11, 311-331.

Salaberri, P., 2000, “Erreferentzia biblikoak Geron”, *Euskera* 45(3), 1113-1124.

———, 2016, “Geroren iturbegietako baten kariaz”, *Egan* 69-3/4, 41-88.

———, prentsan (a), “Axularren lantegian. Iturbegi ezezagun baten erabilera Geroren lehen kapituluaren bilbean”.

———, prentsan (b), “Axularren liburutegia irudikatzen. Erliziozko aipuak Geron”.

Straparola, G.F., 2012, *The pleasant nights*, II (Edizioa, sarrera eta iruzkinak: D. Beecher), Toronto-London.

Torres, J., 1596, *Philosophia moral de príncipes*, Burgos.

EX PROFANIS

AIPUAK ETA ERREFERENTZIAK²¹

-V - V. MENDEAK²²

ARISTOTELES (-384 - -322)

De Anima

2 lib., 4 kap., §41²³: *Omnia viventia, quae dicuntur natura constantia, habent certum limitem suae quantitatis* (G 118).

Ethnicorum

2 lib.²⁴: *Ex actu multoties iterato fit habitus* (G 91).

Historia Animalium

9 lib.²⁵: *[Apes] expellunt ab alvearibus pigras* (G 35)

- [21] Testuen ulertzea errazte aldera, honako gako hauek baino ez dira erabiliko aipamenen zuzenketan: “[]”, Axularren aipuan agertzen ez den hitza edo hitz-multzoa; “>”, aurretik doana gabe, ondoren datorren hitza edo hitz-multzoa da jatorrizkoan agertzen dena; “Ø”, hitza edo hitz-multzoa ez da agertzen jatorrizkoan. “??” moduko zeinuak, azkenik, zalantzazko egiletza adieraziko du idazlearen izen-deituren aurretik jarrita egonez gero; idazlanaren izenburuen ordezkari agertuz gero, aldiz, identifikatu gabeko obra batez ari garela adieraziko du.
- [22] Azturak aztura eta sinesmenak sinesmen (Saharako Ahmed lagunari, goraintzi!), ohikoa ez den zeinuak (gidoi laburraz, alegia: “-”) baliatuko gara gure garaiaren aurreko urteak adierazteko. Honela, bada, Aristotelesen bizitza-mugak: (-384 - -322).
- [23] Axularrek emandako erreferentzia: “Aristo. 2. ex anima cap. 4. text 4”. “Aunque de nuevo la cita latina parece hacer referencia a unas palabras literales de la obra de Aristóteles, nos encontramos aquí, como en el caso de la *Ética*, que lo que en ellas se recoge es una idea contenida en la argumentación aristotélica” (Redondo 2006, 325). Argi legoke, beraz, dilema: Axularrek egokitutako esaldia da ala beste nonbaitetik jaso?
- [24] “La frase tal como se cita no aparece ni en la *Ética a Nicómedo* ni en la *Ética a Eudemo* de Aristóteles, si bien en el libro II de ambas aparece la idea que Axular está defendiendo” (Redondo 2006, 322). Erreferentzia bederen Torresenetik jaso bazezakeen ere (haren “Arist. lib. 8 Ethic. c. 12”), beste inondik -zeharka, ziurrenik- iritsi bide zitzaion. Okerra kenduta, Axularren aipua (“August. lib 2. Ethico.”) Mirabellio-ren *Polyantha* bilduma ospetsuan izan dezake jatorria, harena bezain xume agertzen baita esaldiaren erreferentzia bertan: “Aristoteles libro 2. Ethicorum” (1503: 1574, 176).
- [25] Guzmanek ematen duen lehen erreferentzia Aristotelesena da (1614, 47: “Arist. Lib.9./ Plin. lib. 11. c. 10. Vir/gil supra [>Georg.]”), baina Axularrek Plinioren egotzi zion esaldiaren egiletza, eta, hori dela medio, ez da aintzat hartu Aristotelesen aipuen artean. Bitxia da Filippo Picinelli-ren *Mondo simbolico* arrakastatsuan (Venezia, 1635) hiru erreferentziok ere segidan agertzea, bakoitza dagokion esaldiarekin: “Essendo le api amiche della fatica, e della diligenza: vedendone qual’chuna pigra,

Physica

4 lib., 13 kap., §9²⁶: *Tempus est numerus motus, secundum prius et posterius* (G 154).

Politica

2 lib., 6 kap., §6²⁷: “ongui egin çutela lehenagoco Poetec, Mars eta Venus elcarrequin ezcontceaz” (G 354).

5 lib., 11 kap.²⁸: “on dela alferqueriaren herritic khentceco [...] cenbait obra handiren hastea” (G 25).

6 lib., 4 kap.²⁹: “neccazaleric, eta laborariric baicen ezten herria dela herriric hoberena” (G 377).

AULO GELLIO (c. 125 – c. 180)*Noctes Atticae*

1 lib., 8 kap., §3-6³⁰: *Ego poenitere non tanti emo* (G 388).

edinfingarda, la scacciano fuori dal cupile, la castigano, l'uccidono. Plin. li. 11. cap. 19. *Pigras, & ignavas proturbant*. Aristotele li. 9. de Hist. Animal. *Apes expellunt ab alvearibus & pigras, & non parcas*. Virg. 4. Georg. *Ignavum fucos pecus à praesepibus arcent*” (*Mondo simbolico*, 1670, 291). Halere, ez dakigu zer-nolako lotura egon daitekeen haien artean.

- [26] Alboan erantsitako aipua, ez testuan bertan. Ik. Mirabellio-ren *Polyanthean* (1503: 1574, 813: “lib. 4. Physicorum”). Orobat, “esta cita se encuentra en una colección de sentencias filosóficas conocidas como *Parui flores o Auctoritates Aristotelis*, colección que fue la más difundida entre los siglos XIII y XVII, durante los cuales fue utilizada como libro de texto en las facultades de arte de muchas universidades” (Redondo 2006, 327).
- [27] Torresenetik jasoa (1596, 651: “Arist. li. 2. Polit. c. 7”), Axularrek zertxobait okertua: “Arist. li. 2. Polit. cap 1”.
- [28] Oker bide dago, baina erreferentzia berdinarekin ematen du Guzmanek (1614, 15), latinezko bertsioa erantsita: “*Huius rei exemplo sunt Pyramides Aegypti*. Lib. 5. Polyt. c. 11.”.
- [29] Honela ematen da latinez Lambin-Vettori-Zwinger edizioan (Basilea, 1582, 482): “*optimum enim populus est, qui constat ex agricolis*”.
- [30] Torresenetik jasoa (1596, 630: Aul. Gel. Lib. 1, cap. 8”), baina Axularrek gaizki kopiatu zuen kapituluaren zenbakia: “Aul. Gelits. lib. 1, cap. 3”. Aldi berean –eta akatsen alorrean–, Aulio Gelioren erreferentzia eman eta gero, orrialde berean, Demostenesen hitzak jasotzean, Plutarkoren *Aphotegmatatik* atera izan balu bezala ematen du Axularrek erreferentzia, latinezko esaldiaren parean. Nolanahi ere, oso da ohargarria nola erabili duen literatura erlijiosoak aipu “eredugarri” hau (eta beste batzuk!), egile desberdinei esleituz (Plauto, Demostenes, etab.) edota anekdotaren protagonistak ere aldatuz (Seneka, adibidez, in Bartolomeo Canale, *La verita scoperta al christiano*, I, Milan, 1694, 339).

??AUSONIO DEZIMO MAGNO (c. 310 – c. 394)

*Epigrammata*³¹

§33: *Fronte capillata est, et [->ø] post [haec] occasio calva* (G 153).

AURELIO VICTOR (c. 320 – c. 390)

De vita et moribus imperatorum

“Theodosius”, 48 kap., §14-15)³²: “Hirurgarren erremedioa [...] coleraren irainguitceco [...] Livio hilosophoac” (G 298).

“Flav. Vespasianus”, 9-10 kap.³³: “Vespasiano emperadoreac [...] condicio ona” (G 313).

COLUMELLA, LUZIO (4 – c. 70)

De Re Rustica

11 lib., 1 kap., §26³⁴: *Homines nihil agendo, male agere discut* (G 39).

ELIANO, KLAUDIO (c. 170 – c. 222)

De natura animalium

7 lib., 15 kap.³⁵: “Lenilla ceritçan andre handi batec [...] akhusatu cituela bere seme propioac” (G 354).

Varia historia

7 lib., 1 kap.³⁶: “Asirioen Erregue batec, Semiramis, icen hunetaco bigarren emazte eder famatu hura cela causa” (G 344).

9 lib.³⁷: “Pysistrato Atenasco Tirano gaixto harc” (G 27).

14 lib.³⁸: “Hala erraiten dute eguiten çuela Climas ceritçan batec” (G 316).

[31] Axularrek “Auson.” erreferentzia ematen badu ere, ez dirudi aipua harena denik, idazle bordeldarrak nonbait “wrote an *emulation* in *Epigrammata* 33, based on Posidippus’s version” (Baert 2017, 208-209). Ikus Katon, *Disticha Moralia*.

[32] Torresenetik jasoa (1596, 342) eta harena bezain zehaztugabea du Axularrek erreferentzia: “Aurelius Victor, in *vita Theod.*”. Beherago ere aipatua izango da Livio filosofoaren hau (G 302).

[33] Torresenetik jasoa (1596, 359).

[34] “Catonen errana da” bezala aurkezten du Axularrek aipua. Eta egia bada ere Axularrek dioena, nabarmendu behar da Columellaren bitartez iritsi zaigula erromatarren “*oraculum*” hau, baina nekez garraiatuko zuela Axularrek harenetik zuzenean.

[35] Torresenetik jasoa (1596, 653: “*Aelian. de histo. anim. li. 1. cap. 16.*”)

[36] Torresenetik jasoa (1596, 604: “*Aelian. de varia hist. li. 7.*”).

[37] Torresenetik hartua (1596, 794: “*Aelian. de varia hist. li. 9.*”). Axularrek “lib. 5” dela dio.

[38] Torresenetik (1596, 351: “*Aelian. De varia hist. Li 14*”) garraiatutako erreferentzia laburtua (“*Aelianus*”).

ESTAZIO, PUBLIO (c. 45 – c. 95)

Tebaida

10 lib., 704-705 berts.: *Da spatium tenuemque moram, male cuncta ministrat impetus* (G 302).

HERODOTO HALIKARNASOKOA (c. -485 – c. -425)

Historiai (Historiak)

2 lib., *Euterpe*, 111 kap.³⁹: “Sesostris Egiptoco Erreguea [...] eritu cen” (G 409).

HORAZIO FLAKO (65 – 27)

Epistulae

1 lib., 2 ep., 27 berts.: *Nos numeri sumus, fruges consumere nati* (G 38).

1 lib., 2 ep., 69 berts.⁴⁰: *Quo semel est imbuta recens, servabit odorem/testa diu* (G 87).

JOSEFO, FLAVIO (c. 38 – 100)

Antiquitate Judaicae

11 lib., 3 kap., §54⁴¹: “Zyro enperadore handi hura, hain itsutu eta ergel-
du zuen Apama bere amoranteak” (G 343).

15 lib., 7 kap., §4-hk⁴²: “Herodes [...] Erregue Ientil harc, hil çuen Mariam-
nes bere emaztea coleran” (G 300).

JUVENAL, D. J. (c. 60 – c. 130)

Saturae

6 sat., 130. berts.⁴³: *Et lassata viris, sed non [>neccum] satiata recessit* (G 385).

[39] Torresenetik jaso (1596, 668), baina ez hark eman bezala. Torresek, izan ere, Herodotoren lekukotasuna ekartzen du istorioaren protagonista Sosostrisen Pheron semea zela azpimarratzeko, bai baitu jarraian bestelako erreferentzia bibliografiko osagarririk anekdota sustatzeko (Carolo Estefano eta Diodoro Sikulo). Axularrek, ordea, Sesostris jartzen du protagonista eta aski bide deritzo Herodotoren erreferentzia soilaz baliatzeari.

[40] Mirabellio 1503: 1574, 177.

[41] Torresenetik jaso (1596, 543).

[42] Torresenetik jasotako erreferentziari (1596, 347) Axularrek “lib. 15” kendu zion bertzean. Diotena diotela, dena den, ez da 9. kapitulua gai horri eskaintzen zaiona, 7.a baizik.

[43] Aipu gordinegia [eta tokiz kanpoko?] satira osoaren irakurketa egina izateko eta hain era inozan Geroratzeko, batik bat eta bereziki, aurreko bertso-lerroek zer esa-

14 sat., 139. berts.⁴⁴: *Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit* (G 385).

KATON, DIONISIO⁴⁵

Disticha Moralia

2 lib., §4: *Ira impedit animum ne possit cernere verum* (G 289-290).

2 lib., §26: *Fronte capillata est, et [>∅] post [haec] occasio calva* (G 153).

KINTILIANO, FABIO (c. 35 – c. 100)

De Institutione oratoria

4 lib., 2 kap., §91: *Mendacem oportet esse memorem* (G 514).

5 lib., 11 kap., §41⁴⁶: *Conscientia mille testes* (G 437).

LAERTZIO, DIOGENES (III. mendea)

6 lib.: “Coriontioac [...] ayher alferrey” (G 31).

6 lib., 2 kap.: “Antistenes philosophoac [...] erran çuen, tristura handi batequin” (G 446).

6 lib., 2 kap.⁴⁷: *Dum otio vacant in rem negotiosissimam incidunt [>incidunt]* (G 50).

7 lib., *Vita Zenonis*⁴⁸: *Quis hic mulierem olet?* (G 414).

LAKTANTZIO, LUZIO FIRMIANO (c. 245 - c. 320)

De ira Dei

18 kap.⁴⁹: *[Miserum te, quem iam verberibus necassem, nisi iratus essem]* (G 301).

ten zuten jakin izan balu gure idazle kontrarreformistak: “Ac resupina iacens multorum absorbu iticus./ [...] adhuc ardens rigidae tentigine volvae”.

[44] Mirabellio 1503: 1574, 104.

[45] Bertako distikoren bat Katon Zentsore ospetsuari zor bazaio ere, ezezaguna den beste Katon delako bati esleitu izan zaio luzaroan maxima hauen egiletza. Ikus Ausonio.

[46] Mirabellio 1503: 1574, 167 (bertan ez da Kintilianoren egiletza azaltzen, halere).

[47] Beste hainbatetan bezala, honako aipua hau ere egilearen izen hutsarekin lagundu ohi zen garaiko *silva* gisakoetan. Sermoien arlotik urrunduz, zientifikoago omen den “gure” honetara hurbiltzen zirenetan ere antzera jokatzan zen (ikus, adibidez, Reinerio Neuhusio: *Florilegium philologicum*, Amsterdam, 1658, 560).

[48] Torresenetik jasotako aipua eta erreferentzia (1596, 767).

[49] Axularrek ematen duen aipua (*Caederem te nisi irascerer*) ez dator bat erreferentziarekin, izan ere, Laktantziorena dela dioen arren, Senekarena baita (*De Ira*, 1. lib., 15. kap. 3. atala). Arkita Tarentinoren erreferentzia, ordea, Laktantziorenetik jasoa da (*De Ira Dei*, 18 kap.), baina haren hitzek lotura gehiago bide dute beheraxeago dato-

LUZIANO SAMOSATAKOA (c. 120 – 180)*Vita Demonactis*⁵⁰41 kap.: *Heus tu [>>ø], hoc ante te ovis ferebat* (G 416).**MARTZIAL, VALERIO** (c. 40 – c. 104)*Epigrammaton libri XII*2 lib., §12⁵¹: *Hoc mihi suspectum est, quod oles bene, Postume, semper./ Postume, non bene olet, qui semper bene olet* (G 414).**MENANDRO** (c. -342 – c. -290)*Gnomai (Sententziak)*⁵²??⁵³: *Senex amore captus ultimum malum* (G 376).??⁵⁴: *Omnia quae iratus agis, postmodum errata invenies* (G 299).**NIKOLAOS DAMASKOKOA** (c. -64 – c. -4)*De moribus Graecorum aliarumque gentium*??⁵⁵: “Lucanoec edereiten çutenean nehorc iende alferrey deus presta-tcen cerauela” (G 33)**OVIDIO NASO, PUBLIO** (-43 – 17)*Amores*1 lib., 8 poema, 43 berts.⁵⁶: *Ilia [> ø] est casta, quam nemo rogavit* (G 350)

rren “Zeha hintzaket...” delakoarekin (hots, *Miserum te, quem iam verberibus necassem, nisi iratus essem*). Nahasmenduak nahasmendu, hemen Laktantzioren erreferentziari dagokion aipua eskaintzen da. Ikus beherago: Seneka, *De ira*, 1 lib., 15 kap., §3.

[50] Torresenetik jasotako aipua (1596, 780). Erreferentzian izen okerra asmatu zion Axularrek egile klasikoari, *Lucanus* izendatu baitzuen, jesuitaren egiazko *Lucia[nus]*-en orde.

[51] Torresenetik jasotako aipua eta erreferentzia (1596, 767)

[52] Euripideseekin batera, Menandro da gnomologioetan gehien ateratzen den poeta

[53] “Menander”-ren 146. monostikoa bezalakoxea, baina beste nonbaitetik jasoa izan daiteke aipua (ikus, besteak beste, Mirabellio 1503: 1574, 206). Beecher-ek dioen moduan (2012, 252-253), “The comic theatre, both ancient and recent, had specialized in ridiculing pantaloons lovers by contrasting the fresh bloom of youth with the noxious and unsavoury features of old age, and by staging the self-deceiving pretensions of men at the end of their functional virility. Examples abound. Menander is reported to have said, in the words of a Latin translator misidentified by the Renaissance collectors of ancient dicta, <Senex amore captus ultimum malum>”.

[54] Ez dugu Menandroren gnomologioan aurkitu eta bai, ordea, Axularrengandik hurbil samar egon zitekeen Lopez de Zuñigaren obran (ikus Salaberri: prentsan [b]).

[55] “Nicolaus de motibus gent.” delako erreferentzia ematen du Axularrek.

Fasti

6 lib., 771 berts.⁵⁷: *Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis* (G 62)

Remedia amoris

94 berts.: *Qui non est hodie, cras minus aptus erit* (G 86)

139 berts.⁵⁸: *Otia si tollas, periere Cupidinis arcus* (G 379)

161-162 berts.⁵⁹: *Quaeritur, Aegistus quare sit factus adulter?/ In promptu causa est, desidiosus erat* (G 381).

Tristia

5 lib., 12 kap., 23-24 berts.: *Fertilis assiduo si non renovetur aratro,/ nihil nisi cum spinis, gramen habebit ager* (G 41).

PLATON (c. -427 – c. -347)

De amore⁶⁰

5 lib.⁶¹: “Iaincoec ere dissimulatcen cituztela amurusen iuramentuac eta promesac” (G 352)

De Republica

??⁶²: *Pestis est mortalibus ignavia* (G 41)

??PLAUTO, TITO (c. -254 – - 184)

Epigrammata

1. lib.⁶³: *Aetas ex haedo asperum facit hircum* (G 97)

[56] Zertxobait aldatua bada ere, Torresenetik jasoa izan daiteke (1596, 550: *Ludunt formosae, casta est quam nemo rogavit [...]* [Ovid. Elegia.lib. 1. Eleg. 8]).

[57] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 39.

[58] Besteak beste, Mirabellio 1503: 1574, 598.

[59] Besteak beste, Mirabellio 1503: 1574, 600.

[60] Torresenetik jasoa (1596, 655), nahiz eta erreferentzia (“Plat. li. 25. de Amore.”) zertxobait aldatua Axularrenean (“Plato. lib. 5. de amore.”). Dena den, Platonek ez du *De amore* izen hutseko libururik; Marsilio Fizino (1433 – 1499) egilearen *De amore. Commentarium in Convivium Platonis* izan daiteke hemen aipatzen den obra.

[61] Torresenetik jasoa (1596, 655).

[62] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 18. Aipu honetan ohikoa da liburuaren izenburua baino ez aurkitzea erreferentzia gisa.

[63] Joan Soter-ek bildutako *Epigrammata Graeca* liburuan jasoa bada ere (Friburgo, 1544, 362), jatorrizko “*Aestas ex haedo sic facit una caprum*” bertsoleroa Caspar U. Velio-k ondua omen da (*Poematum libri* 5, Basel, 1522, 208). Axularrek, halere, Plautorena balitz bezala aipatzen du.

PLINIO, GAIO (“NAGUSIA”) (c. 23 - 79)*Naturalis Historia*⁶⁴

8 lib., 59 kap., §139-140⁶⁵: “Edireiten da Vipera daritçan sierpe bat gaixtoa eta pozointsua” (G 456).

PLUTARKO KERONEAKOA (c. 46 – c. 125)*Aphothegmata*

“Plutar. in Aphohtem.”⁶⁶: *Sublata est pubis nostrae palaestra, non habebunt post hac, quibuscum lucentur adversarios* (G 29)

“Plutar. ibidem”⁶⁷: *Iuventutis cotem* (G 29)

“Plutar. in Aphothem.”⁶⁸: *Atqui nunc in lubrico sumus* (G 30)

“Plutan. in Aphothe.”: *O dii: quam parvae voluptatis causa, meipsum ex rege servum effeci*⁶⁹ (G 389)

“Plutan. in Aphohthe.”⁷⁰: *Non me respersit* (G 313)

“Plutarc. in Aphohothe.”⁷¹: (G 388)

“Plutar. in Aphoteh.”⁷²: “Erregue Cotys” (G 288)

“Plutar. in Aphohthe.”: “Eta badio Plutarcoc ere gaitz dela amurus içaitea eta centçuan egoitea (341)

“Plutarc. in Laco”⁷³: *Ut habeamus qui iuventutem nostram exerçant* (G 29)

Moralia

“De capienda ex inimicis utilitate”⁷⁴: “etsaietaric atheratcen den probetchuaz” (G 27-28)

[64] Plinioren otarrean sartu zuen Axularrek harena ez den “*expellunt ab alvearibus pigras*” delakoa (G 35). Ikus Aristoteles, *Politica*, 9. lib.

[65] Axularren erreferentzia: “Pleu. de natural. hist. lib. 8. c. 39”.

[66] Guzmanenetik jasoa (1614, 61).

[67] Guzmanenetik jasoa (1614, 62).

[68] Guzmanenetik jasoa (1614, 63), baina haren erreferentzia aldatua: “Eras. lib. 6. Apoph.”.

[69] Torresenetik (1596, 603) hartua dirudien arren, erreferentzia (“*Vegetio de re milit. li. 3 c. 3*”) ez da handik jasoa, Axularrek Plutarkorena ematen baitu. Eta ez da urdazubiarrak asmatua, ohikoa baita estilo honetako erreferentziak aurkitzea aszetikako liburuetan: “*Plutarch. In Apopthem. Reg. & Imperat. P. 1. Mor.*”, etab.

[70] Torresenetik jasoa, nahiz eta laburtua, honela baitakar jesuitarena liburua: “*Non me respersit, sed quem esse putavit* (Plut., in *Mor. lib. Apopth. Reg.*” (1596, 360).

[71] Ikus Aulo Gellio, hark jasotzen baitu aipua.

[72] Torresenetik zuzenean hartutako erreferentzia (1596, 350).

[73] Guzmanenetik jasoa (1614, 62), nahiz eta harako hartan “in Lacon.” agertzen den birritan.

[74] Hitzez hitz jasoa da izenburua Guzmanenetik (1614, 61), hots, “*Plutar. lib. De utilitate ex inimicis capienda*”.

“Likurgo”: “Licurgoc eracusteco [...] cein indar handia çuen usantçac”
(G 87)

Vitae parallelae

“Pericles”: “Pericles famatu harc mantentcen çuen bethiere, bere herri-
tic campoan, cenbait guerla (G 31)

“Solon” §22⁷⁵: “Solon handiac ordenatu çuen” (G 32)

“Marco Caton”⁷⁶: “Cato Censorino hartçaz iracurtcen da” (G 32)

“Marco Caton”⁷⁷: “Caton harc berac erraiten çuen hirur gauçataric [...]
beguiratu cela” (G 32)

SALUSTIO, GAIO (-86 – c. -34)

De Catilinae conjuratione

15 kap.⁷⁸: “Aurelia ceritçan andre batequin complitceagatik, hil araci
çuen bere seme hura” (G 354)

SENEKA, LUZIO ANEO (c. -4 – 65)

De Beneficiis

??⁷⁹: *Pigritia est nutrix aegestatis* (G 42)

De beneficiis

7 lib., 21 kap.: *Ille tibi vivit, redde quod debes* (G 430)

De brevitate vitae

9 kap., §1: *Quod in manu fortunae positum est, disponis; quod in tua, dimittis*
(G 66)

13 kap., §2: *Non sunt otiosi quorum voluptates multum negotium [>negotii]
habent* (G 50)

15 kap., §4: *Longam illi facit vitam, omnium temporum in unum collatio* (G 155)

[75] Guzmanetik jaso (1614, 113: “Plut. in Solone”). Bitxia badirudi ere, Axularrek ez du obra hau aipatzen Soloni buruzko soslai luzea egiten duenean (ikus *Gero*, 1643, 361). Bigarrenean, gainera, esku artean zerabilen Torresenak argi uzten du zein den “ezkutatzen” zuen erreferentzia (ik. Torres 1596, 570).

[76] Guzmanenetik jaso izan daitekeen arren (1614, 115), Axularren erreferentzia (“Plutarc. in vita Cato. Censor.”) ez dator bat harenarekin. Guzmanek “Aul. Gell. li. 4. c. 12” eta beste aipatzen baititu, baina ez Plutarko.

[77] Aipamen honen erreferentzia aurreko berbera da, hots, “vita Cato. Censor.”. Ez dator Guzmanenean.

[78] Torresenetik jaso (1596, 653: “Salust. in Catilina”), Axularrek zertxobait aldatua: “Salust., in vita Catil.”.

[79] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 18.

De ira

- 1 lib., 8 kap., §1: *Optimum est, primum irritamentum irae protinus spernere, ipsisque repugnare seminibus* (G 271)
- 1 lib., 15 kap., §3⁸⁰: *Caederem te, nisi irascerer* (G 301)
- 2 lib., 28 kap., §4: *Poterit non irasci statim utique, si sibi tacitus ad singula, quibus offenditur, dixerit: Haec et ipse commissi* (G 316)
- 2 lib., 28 kap., §8: *Magnum [> maximum] remedium irae est mora* (G 299)
- 2 lib., 34 kap., §1: *Ergo ab ira abstinendum est, sive par est qui lacessendus est, sive superior, sive inferior. Nam cum pare contendere, anceps [est]; cum superiore, furiosum, et cum inferiore sordidum* (G 332)
- 2 lib., 36 kap., §1: *Quibusdam [ut ait Sextius, iratis] profuit adspexisse speculum, perturbavit eso [>illos] tanta mutatio sui* (G 281)
- 3 lib., 11 kap., §1: *Non expedit omnia videre, omnia audire, multae iniuriae nos transeant, ex quibus plerasque non accipit qui nescit* (G 311)
- 3 lib., 22 kap., §2⁸¹: *Longius discedite, ne vos rex audiat* (G 313)

Epistulae morales ad Lucilium

- 1 ep., §2: *Quem mihi dabis qui aliquod praetium tempori ponat, qui diem aestimet?* (G 159-160)
- 1 ep., §3: *Omnia mi Lucile aliena sunt, tempus autem nostrum est* (G 162)
- 1 ep., §5: *Non enim tantum minimum in fundo [imo], sed pessimum* (G 181-182)
- 13 ep., §16: *Quid est autem turpius quam senex vivere incipiens?* (G 185)
- 18 ep., §15: *Vitanda est ira, non solum moderationis causa, sed sanitatis* (G 279)
- 18 ep., §15: *Non interest hic affectus, ex quem magna causa nascatur, sed in qualem perveniat animum. Sicut ignis non reffert quam magnus, sed quo incidat; nam, etiam maximum, solida non receperunt, rursum arida et corripit facilia, scintillam quoque fovent usque in incendium* (G 286)
- 23 ep., §10: *Quidam [vero] tunc vivere incipiunt cum desinendum est. Si hoc iudicas mirum, adiciam quod magis admireris: quidam ante vivere defierunt quant inciperent* (G 185)
- 24 ep., §20⁸²: *Quotidie morimur, quotidie enim demitur aliqua pars vitae* (G 63)
- 27 ep., §2: *Moriantur ante te vitia* (G 194)

[80] “Lact. De ira” bezala ematen du Axularrek aipuaren erreferentzia. Oker emate horrek, jakina, Axularren nahasketa adierazten du, aipua beste nonbaitetik jaso zuela, alegia, ez jatorrizkotik. Ik. Laktantziori buruzko atalñoa. Aipua, besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 430.

[81] Torresenetik (1596, 360) jasotako aipua eta erreferentzia: “Senec. li. 2 de ira, cap. 22”.

[82] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 551.

43 ep., §4-5: *Quid prodest recondere se et oculos hominum auresque vitare? Bona conscientia turbam advocat, mala autem in solitudine anxia est atque sollicita. Si honesta sunt quae facis, omnes sciant, si autem turpia, quid prodest [> refert] neminem scire cum tu scias? (G 435)*

58 ep., §21⁸³: *Corpora nostra rapiuntur, fluminum more (G 61)*

58 ep., §22: [*Hoc est quod ait Heraclitus:*] “*In idem flumen bis non descendimus*”. *Manet idem fluminis nomen, aqua transmissa est (G 61)*

61 ep., §2: *Ante senectutem curavi ut bene viverem, in senectute ut bene morerer [moriar] (G 186)*

82 ep., §3: *Otium sine litteris [mors] est [et] vivi hominis sepultura (G 42)*

Naturales Quaestiones

6 lib., §32, 10: *Neque [> nec] quod futurum est meum neque quod fuit (G 154)*

??SENEKA (zalantzazko egiletza)

*De moribus*⁸⁴

§59 & §64⁸⁵: *Nullum conscium peccatorum tuorum magis tenueris [> timueris], quam te [> temet] ipsum; alium [> alios] enim potest [> potes] effugere, te autem numquam. [§64] Nequitia enim ipsa est sui poena (G 436).*

*Proverbia*⁸⁶

??⁸⁷: *Finis irae initium est poenitentiae (G 300).*

??⁸⁸: *Iratus [> iracundus] cum irasci desierit, tunc irascitur sibi (G 300).*

TERENTZIO, PUBLIO (c. -194 – c. -159)

Andria

3 atala, 555 berts.⁸⁹: *Amantium ira, amoris redintegratio est (G 554).*

[83] Besteak beste, in Mirabellio 1503: 1574, 813.

[84] Izen desberdinez ezaguna (*Proverbia Senecae; De Institutione morum*, eta betiere “*Incerti auctoris liber, qui vulgo dicitur De Moribus*”), Senekarena balitz bezala eman ohi da biduma gehienetan (ikus, adibidez, Mirabellio 1503: 1574, 644).

[85] Jatorriz bi aipu desberdin bide diren arren (§59 eta 64), eta tartean beste lau proverbio badaude ere, Axularrek bateraturik ematen ditu, Mirabelliok bezalatsu (1503: 1574, 644).

[86] “*Senec in pr*” eta “*Senec in Proverb.*” dira, Senekarenetik atereak ez diruditen arren, Axularrek orrialde berean ematen dituen erreferentziak. Aipuek Mirabellioren bertsoaren antza dute (1503: 1574, 430).

[87] Ikus Pseudo-Zezilio Balbo. Aipua in Mirabellio 1503: 1574, 430.

[88] In Mirabellio 1503: 1574, 430.

[89] In Mirabellio 1503: 1574, 205.

Eunuchus

4 ekit., 5 ager., 732 berts.⁹⁰: *Sine Cerere et Bacho* [>Libero] *friget Venus* (G 405).

TITO LIVIO (-59 – 17)

Ab Urbe Condita

1 lib., 10 kap., §4⁹¹: *Vana sine viribus ira* [> *docet vanam sine viribus iram esse*] (G 332)

VALERIO MAXIMO, PUBLIO (I. mendea)

Factorum et dictorum memorabilium

9 lib., “De luxuria et libidine”, 1 kap.⁹²: *Luxuriam* [>*luxuria, quam*] *accusare* [*aliquanto*] *facilius est quam vitare* (G 340)

ZIZERON, M. TULIO (-106 – -43)

De natura Deorum ad M. Brutum

1 lib., §5: “Pythagoras Philosopho handi haren discipuluec (G 322)

De Officiis

1 lib., 89⁹³: *Nunquam* [*enim*] *iratus* [*qui accedet ad poenam*] *mediocritatem* *illas tenebit quae est inter nimium et parum* (G 299)

Epistulae ad Atticum

2 lib., 1 ep., §1: *Ideo bene olent* [>*olere*], *quia nihil olent* [>*olebant*] [*videbantur*] (G 415)

Pro Murena

§13⁹⁴: *Nemo* [*enim*] *fere sobrius saltat* (G 413)

[90] Oso aipu ezaguna zen eta ez dirudi Torresenetik jasotako aipua denik. Batetik, erreferentziarik eman gabe doalako (1596, 771: “Teren. in eunucho. Act 4. sen. 5”), eta bestetik Axularrek “Bacho” idazten duelako Torresek “Libero” utzi zuen tokian. Mirabelliok ere “Libero” ematen du (1503: 1574, 256).

[91] Hainbat liburutan Axularrek eman bezala agertu arren, jatorrizko bertsoarekin dagoen aldeak *mediazioaren* bidezko mailegua adieraz lezake ziurrenik.

[92] In Mirabellio 1503: 1574, 502.

[93] Bai aipuak eta bai erreferentziak Torresenetik jasoak dirudite (1596, 343; aipua laburtua ematen du Axularrek, parentesi artekorik gabe, alegia). Ikus, halaber, Mirabellio 1503: 1574, 431.

[94] Torresenetik jaso (1596, 764).

XV – XVI. MENDEAK

ALEXANDER AB ALEXANDRO (“NAPOLITARRA”) (1461 – 1523)

Geniales dies

2 lib., 25 kap.⁹⁵: “Erromaco emaztéc etçuten bat ere arnotoric edaten” (G 406).

4 lib., 1 kap.⁹⁶: “Zaleuco Greciako parte batçuetaco Erregueak” (G 346).

5 lib., 10 kap., §e⁹⁷: “eta hala etcen lehenagoco ientilén artean, halaco eta hartaco iuramentuz conturic eguiten” (G 352).

ALTZIATO, ANDREAS (1492 – 1550)

Emblemata

3, *Numquam procrastinandum*⁹⁸: *Nihil procrastinans* (G 77).

85, *Avaritia*⁹⁹: *Heu miser in mediis sitiens, stat Tantalus undis; et poma, esuriens proxima, habere nequit* (G 385).

CAROLO STEFANO (CHARLES ESTIENNE) (1504 – 1564)

Dictionarium historicum, geographicum, poeticum

“Cotys” hitza¹⁰⁰: (G 288).

[95] Kapitulu-zenbakia aldatzeaz gainera –“26” jarri baitzuen, “25” beharrean–, Axular erabat nahastatu zen Torresenetik hartutako erreferentzia honetan. Izan ere, oso antzekoak eta erreferentzia berdintsuak zituzten pasarteak ziren jesuitaren 495. eta 558. orrialdeetakoak (lehenean, tematikoki, erromatarren semeak eta ardoa eta bigarreanean Erromako emakumeak eta ardoa; eta erreferentzietan ere, parean eta segidan zeuden orrialde bietan “Alex ab Alexa.” eta “Aelian.” egileen izenak, baina ñabardura batekin: 495. orrialdeko aurreneko erreferentzia (“Alex.”) pertsiarren anekdota bati dagokio, eta bigarrena Erromako gazteei (“Aelian.”); aldi berean, 558. orrialdeko lehen erreferentzia (“Alex.”) erromatarren ohoreari dagokion bitartean, bigarrena (“Aelian.”) erromatar emazteei dagokie. Argi da bi orrialde haietan zebilela une hartan urdazubierra bere 43. kapitulua atontzen eta, oharkabean, Erromako emakumeei zegokien erreferentziaz ahaztuta, pertsiarrei zegokiena aukeratu zuen beste orrialdean, Torresenean.

[96] Torresenetik jaso (1596, 540).

[97] Torresenetik jaso (1596, 655), baina ez osorik, jesuitak erreferentziari dagokion hiru lerroko aipua eskaintzen baitu latinez.

[98] Liburuaren *leitmotiva* izateaz batera, oso ezaguna zen *emblema* hura eta ezin jakin daiteke nondik zetorkion Axularri aipua, Alexandro Handiak esana zela baita ematen duen erreferentzia bakarra.

[99] Torresenetik jaso (1596, 619: “Alciat. Embl. 84”).

[100] Torresenetik hartua (1596, 350: “Carol Steph. Verbo Cotys”). Jarraian Plutarkori esleitzen zaion pasarteak ere liburu horretatik bide dator.

ENEAS SILVIO PICCOLOMINI (PIO II)¹⁰¹ (1458-1464)*De Europa*

10 kap.¹⁰²: “Corinthioec bere Erreguearen icendatcean” (G 406).

Commentarium in eosdem Aeneae Sylvii¹⁰³

2 koment. §7: “emperadoreac etçuen bere mendean arnoric edan, anhitz baicen Aleman batentçat” (G 406).

ERASMO ERROTERDAMGOA (1466 – 1536)*Adagia*

2, 6, 12 (1512 zkia.)¹⁰⁴: *Ignavis semper sunt feriae* (G 49).

KAIETANO (TOMAS VIO, “KAIETARRA”) (1469 – 1534)*Summa¹⁰⁵*

“Odium” hitza (G 325).

[101] Idazlanen ezaugarri ez erlijiozkoek jarrarazi dute Eneas Silvio Piccolomini idazlea atal “profano” honetan eta ez, Erromako elizburu ere izan zen heinean, *ex sacris* izeneko erreferentzienean (ikus Salaberri prentsan: [b]).

[102] Torresenetik hartutako anekdota eta erreferentzia (1596, 487: “Aeneas Sylv. De Euro. c. 20”).

[103] Torresenetik jasotakoa (1596, 496: “Aeneas Silv. lib. 2. de dict. et factis Alphonsi Regis num. 7.”), eta Axularrek “egokitua”: “Aeneas Silv. lib. de dictis & factis Alphonsi Regis. num. 7.”. Liburuaren erreferentzia, dena den, honako hau izan behar zen: Antonio Beccadelli, Palermokoa edo “Panormitano”, *De dictis et factis Alphonsi Regis Aragonum*. Ezin ziur jakin, baina, Torresek ere jatorrizkoa ez zen beste libururen batetik garraiatu ote zuen erreferentzia hura eta, ondorioz, noraino zekien “Panormitanoa”-ren obraren eranskin gisako batez ari zela datuak ematean. Eranskin hura “Commentarium in eosdem Aeneae Sylvij, quo capitatum cum Alphonsinis contentum” izenekoa zen, eta, irakurria bazuen, testua “ukitu” egin zuen jesuitak, ez baita bertan esaten “nunca bevio vino, lo qual en un hombre Aleman se puede contar por medio milagro”. Izan ere, ez dirudi, Aeneas Silvio –gero Pio II.a izango zenak– dioenaren arabera, gizonkoteak hain zorrotz jokatzeko zuenik: “Fridericus imperator extra coenam nunquam utitur vino. *In coena lectissimum bibit, & id aqua perdomitum*”. Dena den, liburuaren egilearen izenik aipatzeko asmorik ez izateko (eta ondoko nahasmendua sortzeko) benetako arrazoa beste hau izan bide zen, hots, “Panormitanoa”-k kaleratu zuen *Hermaphroditus* liburu erotiko azkar hedatuaren gaitzespen kristaua eta Eugenio IV elizburuak luzatutako irakurtze-debeku ofiziala. Haren ondorioz hurbildu zen Beccadelli Aragoiko monarkaren itzalpera.

[104] “Adagium” delako hau anonimotzat hartzean, nonbait “kultur ondare” hedatutik jaso zuela erakusten du Axularrek (hemen identifikaziorako erabilitako *Adagia*: Leiden, 1703). Ikus, halaber, Axularrek Plutarkori esleitutako aipua (“*Atqui in lubrico sumus*”), Guzmanek Erasmorena bailitzen ematen baitu.

[105] *Commentaria in Summam Theologiam?* Nekez pentsa liteke urdazubiarrak liburu hau izan zezakeenik.

RODIGINIO, ZELIO (1469 – 1525)

Lectiones antiquae

13 lib., 33 kap.¹⁰⁶; “Ciroren soldaduec hartu [...] presoen artean Pantea ederra”(G 394).

SESELIO, K. PATRIZIO (c. 1450 – 1520)

De Republica Gallorum et Regum Officiis

??¹⁰⁷; “Gimnosophista cerizten Iende batçuec” (G 32).

ZWINGER, T. (1533 - 1588)

Theatrum humanae vitae

1 lib., 90 kap.¹⁰⁸; “Antioco sophista [...] harc [...] etçuen behin ere compaiñiatan ibili nahi” (G 287)

[106] Torresenetik jaso (1596, 746), baina erreferentzia oker emana, urdazubiarrak 3. kapitulua dela baitio.

[107] Guzmanenetik jaso da (1614, 112) Axularren erreferentzia (“Patricius lib de republica”). Honela dio hark gaztelaniaz: “cuenta Patricio (Patri. Lib. 1. de repu. Tit.8.)”. Zwinger-en *Theatrum humanae vitae* liburuak ere badakar (Basilea, 1586, 139), Axularrena bezain labur, baina umore puntu gutxiagorekin.

[108] Axularrek dakarren aipamena: “Theatrum humanae vtia fol. 93.”. Urdazubiarraren liburuan sakondu ahala (ikus, esaterako, aurreko oharra, erreferentzia-akatsak, etab.), areagotu egiten da gaztelaniazko *bitartekarien* hipotesia eta zalantzaokoago bihurtzen honelako obren erabilera zuzenarena.